د سيف الرحمان سليم په شاعرۍ کښې قام پرستي

ډاکټر نصرالله خان [1]
ډاکټر سهیل خان[2]

Abstract
The nationalism is the part of faith. Everyone has the spirit of nationalism. The poets are the most sensitive persons of a society who have the vision about every aspect of the society. Saif ur Rahman Saleem is one of the Pashtoon known poet who has different dimensions of his thought. Nationalism is one of the best aspect of the poetry of Saleem. This paper is going to discuss the same topic with detail.

Key Words: Nation, nationalism, Pashtoon Nationalism, Poetry, classic,

سیف الرحمان سلیم د پښتو نوې شاعرۍ نمائنده شاعر په کال ۱۹۲۹ کښې د داودزو تپې په ګلوزو نومې کلي کښې د سرګرم خدائي خدمتګار جلال شاه په کور کښې دې فاني دنیا ته تشریف راوړے ؤ.

د سلیم شاعري د خوارانو، مزدورانو او بې کسه غریبانو ترجمانه او د زړۀ اواز دے. د ظلم او جبر خلاف ئې قلمي جهاد کړے دے. هغۀ د دردېدلي او غم زپلي انسان د مات زړۀ ترجمان شاعر ؤ. د سلیم په شاعرۍ کښې د قام پرستۍ عنصر ډېر غالب دے. قومي شاعرې هغه شاعري وي په کومه کښې چې د خپل خوږ وطن سره د خوږې مینې اظهارشوے وي او د دشمن او غاصب خلاف په کښې د قوم حذبات راپاروله شوې وي.
ډاکټر یار محمد مغموم د قومي شاعرۍ په حقله لیکي

" دا شاعري د مقصدي شاعرۍ هغه قسم دے چې په کښې براه راست قومي مسائل بیانېږي. د قومي ژوند سره تړلي هر قسم پېښې د دې شاعرۍ په لمن کښې رانغښتي وي. په دې شاعرۍ کښې د قوم افرادو ته خپل مرضونه په ګوته کېږي. د هغوي د اصلاح هره نسخه په دې شاعرۍ کښې موجوده وي. د دې شاعرۍ شاعر د قوم خواخوږي او بد خوا په رنګ رنګ طریقو په ګوته کوي. قوم د ازادۍ د اهمیت او قیمت نه خبروي. د غلامۍ د ژوند د خرابو او مذمومو اړخونوغندنه کوي. د قومي ثقافت د تحفظ لارې چارې متعین کوي او د خپلې مورنۍ ژبې هغوحقونو ته اشارې کوي چې دغه ژبه ئې په خپلو ویونکو

---

[1] اسسټنټ پروفیسر اسلامیه کالج یونیورسټي پېښور
[2] عبدالولي خان پوهنتون مردان

باندې لري ـ"[i]
سليم په بنيادي توګه يؤ قام پرست شاعر ؤ هغه د خپل کلام په وړومبي غزل کښې د خپل قام سره مينه داسې ښکاره کوي:

سليمه! سم دې کړه غزل شرعي ته
لړ په کښې ذکر د خپل قام کوه[ii]

شاعران د معاشرې سترګې وي او ورسره ترجمانان هم وي. کله چې په کلي، وطن يا قوم خوشحالي يا تکليف راځي نو د ټولو وړومبے شاعر د خپل قوم ترجماني کوي، کۀ خوشحالي وي نو د مستئ، جوش او جذبې سندرې ليکي او کۀ چرته په قوم تکليف راځي نو بيا دلته شاعر د ګل و بُلبل، خال و کاکل او شونډو و وربل سندرې نۀ وايي بلکې هغه د راتلونکو ستونزو خبردارے ورکوي. د قوم اودۀ جذبات راپاروي. قوم ته د هغوي کمزورئ نۀ يوازې په ګوته کوي بلکې د دغه کمزورو او رنځونو علاج هم ښايي. په مشرقي ژبو کښې اکثرو شاعرانو په قومي شاعرئ د خپل کلام رنګ او خوند سپوا کړے دے. لکه چې د پښتنو او پښتو ژبې او ادب بابا خوشحال خان خټک په قصيده "د پښتون نه ګيله او د مغل سره پټنه" کښې وايي:

بيا لۀ کومه راپيدا شو دا بهار
چې په هر لوي ئې ملک کړو يؤ ګُلزار
پښتنو زلميو بيا لاسونه سرۀ کړو
لکه باز منګلې سرې کړه په خپل ښکار
ايمل خان دريا خان دواړه مرګ ئې مۀ وے
هيڅ تقصير دوړو وَنۀ کړ وار په وار[iii]

دغه شان بيا پښتنو ته د مغلوالې خلاف علاج هم ښايي چې:

پښتانۀ چې نور څۀ فکر کا ناپوه دي
بې د تورې خلاصے نشته په بل کار
تر مغلو پښتانۀ په تُوره ښۀ دي

کۀ په پوهه پښتانۀ وے څۀ هوښيار[iv]

دغه شان د پښتو ژبې او ادب لۀ ټولو مقبول صوفي شاعر عبدالرحمان بابا هم د ننګيال تصوّر وړاندې کوي چې:

زغره واغونده وتړه ملا په جنګ

دغه پسه معرکه کوه د ننګ

وَ بې ننګ وَ ته د ننګ خبرې مۀ کړه

يا ځان وګڼه په خپلو وينو رنګ

ننګيالے چې يؤ ځل مخ په هغه لور کا

نور هيڅ نۀ ويني کوهے وي کۀ ګړنګ[v]

دغه رنګ د اردو ژبې او ادب متصوّفي شاعر مير تقي مير هم د خپل وخت د دهلي حالات په شعر کښې رانغاړي چې:

دلّي ميں آج بهيک بهي ملتي نہيں انهيں
تها کل تلک دماغ جنهيں تاج و تخت کا[vi]

په بل شعر کښې جهان اباد يادوي چې:

اب خرابا ہوا جهان آباد
ورنہ ہر اک قدم پہ يا گهر تها[vii]

د اردو ژبې د ټولو نه مقبول شاعر مرزا اسدالله خان غالب هم په خپل کلام کښې ځائې په ځائې د خپل ملک، اولس او بادشاهانو ذکر کړے دے لکه چې د خپل وخت حالات بيانوي:

بادشاہي کا جہاں يہ حال ہو غالب! تم پهر
کيوں نہ دِلّي ميں ہر ناچيز نوّابي کرے[viii]

په حقيقت کښې شاعر د قوم تقدير بدلول غواړي، د دغه بدلون د پاره هغه قسما قسم لارې

خپلوي. سلیم هم په دغه معمارانو کښې شامل دے د قوم په خوشحالئ خوشحالیږي او په درد ئې دردیږي. ځکه چې د هغه احساس ژوندے ؤ. د طبقاتي نظام نه ګیله مند شاعر ؤ لکه چې وائي.

د ورو ورو خدایانو دي بنده کړم

لویا خدایا زهٔ به چا چا ته سجدهٔ کړم

ملګرتیا کهٔ څو رندان راسره وکړي

دا عالم به یوه لویه مېکدهٔ کړم[ix]

سلیم په یوه داسې کورنۍ کښې سترګې غړولي وې چې ټول عمر ئې د فرنګي خلاف بېرغ اوچت کړے ؤ. د ماشوموالي په عمر کښې ئې باچاخان بابا او مهاتما ګاندهي لیدلي او اورېدلي وو. په هلکوالي کښې ئې د مولانا ابوالکلام ازاد، ګاندهي جي، پنډت جواهرلال نهرو، کرشن چندر او سعادت حسن مېنټو په سیاسي او ادبي محفلونو کښې ناسته پاسته کړې وه د انجمن ترقي پسند مصنفین، د اولسي ادبي جرګې او د ساهو لیکونکو مرکه په بنیادي غړو کښې هم شامل ؤ. هم دغه جذبه وه چې هغهٔ ئې د محکوم انسانیت، د اولس ، د خپلې خاورې او خپلې ژبې ترجمان او لاربود جوړ کړے ؤ. لکه چې د خپل نوي کُل مستقبل ته د شعر په خوږه، پسته او اثر ناکه ژبه اشاره کوي چې

نوے کُل به د ماضي نه منحرف کړي

پښتنو نخوا کښې د مغلو مکتبونه[x]

کهٔ رښتیا خبره جرم وي ما وکړه

څهٔ راوا دي خله صیاده! زنځیرونه

چې ئې ژبه شي فنا ملت فنا شي[xi]

په تاریخ کښې داسې ډېر شته مثالونه

څهٔ باور دے چې په ما به ئې وَ نهٔ کړي

چا چې کړي دي خوشحال باندې ظلمونه[xii]

سلیم یو مینه ناک، نرم خو، پوست او خوږ ژبے شاعر او انسان ؤ. د هغهٔ په شاعرۍ کښې په هره موضوع شعرونه مؤجود دي ولې په بنیادي توګه هغه یؤ قام پرست، مقصدي، ترقي پسند او انقلابي خو ورسره یؤ روماني شاعر هم ؤ. سلیم راز ئي د شعري تخلیق په حقله لیکي

" سلیم د خپل عهد د انسان د مسائلو او اجتماعي نفسیاتو نه خبر دے هغوي د اولس غمونه او دردونه په تخلیقي طور د خپل زړهٔ او ضمیر په غږ کښې بدل کړي دي.د هغوي احتجاج خپل یؤ تهذیب او مهذبه رویه لري، چې د اظهار په هنر پوهېږي یعنې د هغوي احتجاج د یؤ مهذب او مؤدب انسان احتجاج دے. دا شان په مجموعي توګه د هغوي غزل د خپل قام د تهذیبي مزاج نمائیده او د خپل عصر د فکري صداقت ترجمان او عکاس دے۔ "[xiii]

سلیم د زړه نه صفا او رشتنے ؤ هر څهٔ ئې ښهٔ په جار وئیلي دي د سلیم په شاعرۍ کښې قام پرستي ډېره په انقلابي انداز کښې بیان شوې ده. روښان یوسفزے سلیم پیدائشي قام پرست ګڼي لکه چې لیکي

" سیف الرحمان سلیم هم پښتو ادب کښې د یؤ فرد نهٔ بلکې د یؤ شخصیت نامه ګرزېدلې ده او په یؤ لحاظ هغهٔ پیدائشي قوم پرست او ترقي پسند او بشر دوست شاعر دے ځکه چې د خدائي خدمتګار تحریک د یؤ سرګرم غړي سید جلال شاه په کور کښې ئې د اپرېل په وړومبی نېټه کال۱۹۲۹ء کښې سترګې وغړولې ۔ "[xiv]

د خپلې خاورې سره محبت کول د ایمان یؤ لازمي جز دے. سلیم هم په خپله خاوره مئین دے او د خپلې خاورې سره خپله مینه په دا ډول څرګندوي.

خړه خاوره د وطن مې محبوبا ده

دا زما ده، هم زما ده، بس زما ده

کومه اوښکه چې مې ستا په لمن توي شي

هغه اوښکه ملغلره بې بها ده[xv]

د نړۍ په تاریخ کهٔ نظر وغورځولے شي نو ښکاره ده چې د وطن او قوم د پاره بلها جنګونه او هجرتونه شوي دي. تاریخ ګوا دے چې کله هم ضرورت پېښ شوے دے نو د

پیغمبرانو نه واخله تر دې دمه قومونو تُوره ټوپک راخستے دے او د دشمن مقابله ئې کړې ده. دغه سلسله لا مخ په وړاندې روانه ده. کۀ چا ټوپک ته لاس کړے نو شاعر هم غلے نۀ دے ناست او نه یوازې تماشبین جوړ شوے بلکې د هر ظلم او جبر خلاف ئې د شعر په خوَږه او قامي ژبه اواز پورته کړے دے. د قومونو په تاریخ کښې چې په ځینې موقوع شاعرۍ کوم انقلابونه راوستي دي، هغه لوي لوي جنګونو هم نۀ دي راوستي.
لکه د ملالې تاریخي ټپې چې د جنګ نقشه بدل کړې وه دغسې په یورپ کښې ډېر مثالونه زمونږ په وړاندې دي چې محرک ئې صرف شاعري وه. سلیم هم د خپل غریب اولس د پاره دغه د شعر وسیله پکار کړې ده د خپل وطن د پاره د الله تعالٰي نه لاس په دعا دے چې

د زړۀ ویني ورکووم چې آسوده وي
ستا غمونه دې خدائې نۀ کړي چې نَهَر شي
د ګُلونو خصمانه کښې مې قبول دے
کۀ وجود مې په ازغو پرهرپرهر شي
د وطن ناوې دې خدائې نۀ کړي سر توره

زما ژوند دې پرې ورخور لکه ښادر شي
ستا د زلفو یؤ وېښتۀ نه به ئې ځار کړم
کۀ حاصل راته دؤلت د بحروبر شي[xvi]
دا یؤ کوټلے حقیقت دے چې تر څو د شاعر په جذبه کښې اخلاص نۀ وي د هغه شاعري د قوم جذبات او احساسات نۀ شي رالړزولے.
د سلیم په شعري پیغام کښې اخلاص او صداقت دے دومره ډېر چې د هغۀ کلام پرې رنګین او ښائسته ښکاري. لکه چې د زړۀ خبره کوي:
زۀ مغل وروِنه ګنډم خبر ئې غواړم
دا ظالمان را پسې شر ګرزوي [xvii]

د سماجي او سیاسي حالاتو پوخ شعور، د احساساتو شدت، د جذبې صداقت، بې سا ختګي، مزاحمت، رجائیت وغیره د هغهٔ د کلام انفرادي خصوصیات دي. د ژوندي قوم شاعر هم تل ژوندے وي.هغه د خپل قوم سره به هره معرکه کښې په څهٔ نهٔ څهٔ حالت کښې کلک ولاړ وي. د پښتنو په سیمه داسې بلها واقعات د تاریخ په پاڼو کښې سمبال پراتهٔ دي په کومو کښې چې شاعران په وړومبي صف کښې ولاړ وو او د غلیم مقابله ئې کړې ده. سلیم هم دغه کار ښهٔ په جار کړے دے او د حقیقت نه پردهٔ اوچتوي چې:

زړګیه نن یوه تپه شه قام راوَلړزوه

هسې دې خپله مرێ وچه کړه په ځار او قربان

سلیمه چپ شه ګاونډي دې ناخبره نهٔ دے

ښنګه نازل شُو أسامه، چا زېږول طالبان[xviii]

پښتون تل غمونو لهٔ پیدا دے او د ستونزو سره مخ پاتې شوے دے ولې پښتون چرته هم د غېرو غلامۍ ته ښت نهٔ دے ټیټ کړے. د پښتون سره تل درغلي شوې ده په هر ځائې کښې استعمال شوے دے ولې بیا هم په هر مېدان کښې جګه شمله پاتې شوے دے او دا ځکه چې پښتون کښې اخلاص او صداقت دے. سلیم د بد نصیبه پښتون دغه نقشه داسې راکاږي.

لاسونه پښې زما آزاد شُو خو روزګار بندي شو

زېړے د څهٔ خبرې واخلم چې آزاد شُومه[xix]

ولې بل اړخ ته زمونږ په سیمه داسې ډېر پښتانهٔ مؤجود دي چې تش په نامه پښتانهٔ دي. ټول کارونه ئې بې پښتو دي. د خپل پښتون ورور لاسونه او پښې په خپله غوڅوي. د خپلې خاورې او اولس سؤداګري کوي. هم د دغه قسمه خلقو د لاسه نن پښتون خوار او زلیل دے. داسې خلقو ته سلیم مخاطب کېږي او اولس ته ئې په ډاګه کوي چې:

خرڅوي ئې رهبران په سؤداګرو

خدائې دې مل شي د وطن او د ملګرو[xx]

بل ځائې داسې وائي.

دا سړے څوک دے؟ چې ما هم وژني او تا هم وژني

رېنا خو وژني خو استاذ مې د رېنا هم وژني [xxi]

شاعري په ټولو فنونِ لطيفه کښې يو داسې سپېځلے فن دے چې د ژوند په هر ډګر ئې انقلابونه راوستي دي . شاعري د علم يوه بهترينه ذريعه ده او د شاعر کار اولس ته درس ورکول دي سجاد باقر د شاعر په حقله د ورډزورتھ حواله نقل کوي چې

" عظيم شاعر لوگوں کے احساس کي تنظيم کرتا ہے. انہيں نئے احساسات سے روشناس کرتا ہے، احساس کو شائستگي، پاکيزگي اور استقلال عطا کرتا ہے.مختصراً يہ کہ وہ احساسات کو فطرت سے ہم اہنگ کرتا ہے يعني ابدي فطرت سے جس سے تمام اشيا کو تحريک ملتي ہے -"[xxii]

د دې حوالې په ترڅ کښې د شاعر کار د اولس اوده جذبات راپارول، انساني معاشرې ته علم ورکوَل او رسوَل او په اولس کښې د صبر او برداشت ماده پيدا کول دي. سليم هم د شعر نه دغه کار اخستے دے او خپل اولس ته ئې د بې دارئ غبر کړے دے.

تل د پښتنو مشران، قاضيان او ملايان په زرو خرڅ شوي دي او لا خرڅيږي. دا د پښتون لويه کمزوري ده چې دولت ته د ټينګې نۀ دے. سليم د دغه حقيقت نه پرده لرې کوي چې:

دا رموز د مملکت دے چې خوشحال ئې بۇ بلا کړو

ګڼې هر چا ته معلوم دے بلا نۀ ده بنيادم دے

په هنر ئې لبونے کړم چې تړل مې لرۍ اسان شي

لاثاني ئې هر جواز دے منفرد ئې هر ستم دے

د قاضي باره کښې خلق د دې کلي داسې وايي

چې ضمير ئې په دينار دے نو مسند ئې په درهم دے

دا پښتون قلم مې ولې ستا په سترګو کښې ازغے دے

دا خو ستا د کور ښائست دے دا خو ستا د ورور قلم دے[xxiii]

سليم چې په معاشره کښې څۀ ښۀ بد ليدل هغه ئې د شعر په منصيفه ژبه اولس ته په ډاګه کړې دي هغۀ يۇ ځيګ پښتون ۇ د چا نه ئې وېره ترهه نۀ کوله ځکه خو وائي.
مونږ خو ملګريو چې څۀ وينو هم هغۀ وايو

خلق خو لۀ وېرې نيمې شپې ته هم غارمۀ وائي[xxiv]

دا هم يۇ کوټلے حقيقت دے چې د پښتنې خاورې دُشمن د بهر نه نۀ دے راغلے بلکې د دې خاورې پېدا دے. په څۀ نۀ څۀ طريقه پښتون اولس او خاوره ختمول غواړي. سليم د شعر په خوږه ژبه دغه کرک جنو، مکر جنو او ټګجنو ته خبردارے ورکوي کوم چې د پښتنو زرخېزه خاوره په آباسين ډوبول غواړي سليم ورته وائي:
لګولے چې ئې چم کښې هر خوا اور دے

هم هغۀ سره پېوست د سليم کور دے

اباسينه! چې ډوب نۀ شي ډوب مې نۀ کړې

ستا په غاړه زما کلے زما کور دے

کراچۍ، کوېټه، ملتان ئې خوارۀ ورونه

خو لاهور د پېښور مېړنے ورور دے

مونږ چې خپلو کښې وک وک شُو کور مو بائيلو

وائي کور خو د هغۀ چې د چا زور دے[xxv]

او بيا په بل ځائې کښې ځان ته مخاطب کېږي چې:
د هغۀ نه ستا د خېر طمع عبث ده
چې فائده ئې ده سليمه! جنګ جدل کښې[xxvi]

دغه زورور او شتمن په دې نۀ پوهيږي چې په خپل اولس ظلم کول خپلې پښې په خپله نړول دي. ځان ته په خپل کور کښې پخپله اور لګول دي، پخپله زرخېزه خاوره غېر خوشحالول دي. لکه چې سليم وائي:

رائيستلے دې په چا پسې صمصام دے
دا دې لېچې دي کم عقله دا دې قام دے
تۀ د بل عيبونه مۀ شمېره ځان پټ کړه
دا چې تۀ چرته ولاړ يې دا حمام دے[xxvii]

سليم کۀ يو خوا د پښتونولۍ او د خپلې خاورې سره د مينې درس ورکړے نو بل خوا ئې د دې معاشرې په بې ضميره رهبرانو او وطن خرڅه مشرانو هم د تېرۀ طنز غشي ورولي دي لکه چې وائي:

مينه د وطن مې کۀ د تولو مينو ميره ده
مينه د انسان مې هم په زړۀ کښې عالمګيره ده
اوس خو قافله هم د رهبر سره رهزنه شوه
دا معاشره جوړې د سپلمي بې ضميره ده
څۀ به دې زړګيه د ارزو بناريه ودانه شي
تۀ کۀ نوشيروان يې خو بختکه دې وزيره ده[xxviii]

هر کله چې په ملک يا قوم غېرو حمله کړې ده نو د تولو نه اول د هغه ملک يا سيمې شاعر ترجمان جوړ شوے دے. اول ئې د خپل قوم اصلاح کړې ده او بيا ئې په کښې د ننګ، غېرت او شجاعت جذبه راپارولې ده او قوم ئې د دوشمن مقابلې ته تيار کړے دے. څکه خو سليم ګويا کيږي چې:

داسې کلي کښې مې خلقه بود و باش دے

چي تاريخ ئي خون الود او دلخراش دے

کۀ غازي دے کۀ عالم زما د خاورې

په عالم کښې ئي شناخت د بدمعاش دے

د جهان د استعمار لاس کښې لوبېږي

هر باچا زما د ملک باچا د تاش دے[xxix]

غرض دا چي سيف الرحمان سليم يؤ قام پرست شاعر ؤ. د خپل قوم احساس ئي د ژوند په هر ډګر نۀ يوازې محسوس کړے دے بلکې د اولس سره په هر غم او تکليف کښې شريک شوے دے. چرته چي پښتني خاورې ته چا په بد نظر کتلي دي نو سم د تقه ئي پرې اولس راخبر کړے دے. د شاعر کار او زمه داري هم دغه وي چي د معاشرې په صحيح ډول ترجماني وکړي او سليم خپله دغه اهمه فريضه ښۀ په روڼ تندي او په صدق سره ادا کړې ده. کۀ هغۀ د تاريخ په کتابونو کښې پاڼي لټوي چي:

شايد ذکر د پښتون په کښې پيدا شي

کتابونه د تاريخ راته پراتۀ دي

په وېنا ئي چي منبر فخر کولو

هغه خلق دي خدائي وبخښي اوس مړۀ دي[xxx]

نو نن هغۀ سليم پخپله د تاريخ يؤ باب جوړ شوے دے. هم دغه وجه ده چي کۀ سليم په خاورو کښې هم پروت دے ولې د هغۀ شخصيت نن هم " د ورو ورو خدايانو دې بنده کړم " په شکل کښې مجسّم ښکاري.

حواله جات و کتابيات

i پروفېسر ډاکټر يار محمد مغموم، د ازادۍ تحريک او پښتو شاعري، يونيورسټي بک ايجنسي، خيبر بازار پېښور، مئي ۲۰۰۷ء مخ ۹

ii سيف الرحمان سليم، د وړو وړو خدايانو دې بنده کړم، يونيورسټي پبلشرز، افغان مارکيټ، قيصه خواني بازار، پېښور، چاپ اول مارچ ۲۰۰۸ء مخ ۲۵

iii پروفېسر ډاکټر يار محمد مغموم، د خوشحال خان کليات، يونيورسټي بک ايجنسي، خيبر بازار، پېښور، ۲۰۱۶ء ۱۲۷،۱۲۸مخونه

iv هم دغه مخ۱۶۹

v دوست محمد خان کامل وَ قلندر مومند، د رحمان بابا کليات، افغان پرنټرز، کابل، ۱۹۸۳ء مخ ۱۲۲

vi کلب علي خان، کلياتِ مير، مجلسِ ترقي ادب لاهور، جلد اول،طبع دوم، جون ۱۹۸۶ء ص ۱٦٤

vii هم دغه ص ۱۸۲

viii مولانا غلام رسول مهر، نوائے سروش، غلام علي پرنټرز، لاہور، س ن ص ۱۰۹۰

ix سيف الرحمان سليم، د وړو وړو خدايانو دې بنده کړم،مخ ٤٧

x هم دغه،مخ ۲۰۴

xi هم دغه مخ ۲۰٥

xii هم دغه،مخ ۲۰٥

xiii سيف الرحمان سليم، د وړو وړو خدايانو دې بنده کړم،،مخ ۹

xiv مخ ٤٨

xv سيف الرحمان سليم، د وړو وړو خدايانو دې بنده کړم،،مخ ۳٥

xvi هم دغه مخ ٥٤

xvii هم دغه مخ ۸٥

xviii هم دغه مخ ۱۰۲

xix هم دغه مخ ۱۹۱

xx هم دغه مخ ۱۳۱

xxi هم دغه مخ ۱۷۸

xxii سجاد باقر رضوي،مغرب کي تنقيدي اصول،مطبع عاليه،۱۲۰/٥ ټمپل روډ، لاهور، چاپ دوم اکتوبر ۱۹۷۱ء مخ ۱۹۴

xxiii سيف الرحمان سليم، د وړو وړو خدايانو دې بنده کړم،،مخ ۸۱

xxiv هم دغه مخ ۸۱

xxv هم دغه مخ ۱٥۱

xxvi هم دغه مخ ۱۸۱

xxvii هم دغه مخ ٥۰

xxviii هم دغه مخ ۶۹

xxix هم دغه مخ ۱۹٤

xxx هم دغه مخ ۱٤۸

Website: https://pukhtunkhwajournal.org

Email: info@pukhtunkhwajournal.org